

УДК 811.161.2'42–31.09 І. Франко

Новоставська О.І.,
здобувач,
Львівський національний університет імені Івана Франка

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА СУЧАСНИЙ СТАН)

Лексична основа мови кожної національної філософії – це національна філософська термінологія. Адже філософське мислення оперує особливого виду поняттями-універсаліями (філософськими категоріями), які вимагають адекватного словесного втілення і, відповідно, кристалізуються у філософських термінах.

Історія української філософської термінології вже була предметом наукової уваги. Цьому питанню присвячено, зокрема, праці Д. Кирика [7; 8; 9], Н. Жовтобрюх [3], І. Паславського [11], М. Гефінгоф [17] та ін. **Завдання** цієї статті – узагальнивши висновки попередників, конспективно накреслити основні етапи становлення й розвитку української філософської терміносистеми, а також вказати на її сучасні проблеми і перспективи подальшого поступу.

Важливою рисою розвитку філософської думки (а отже, й філософської мови) в Україні була її органічна включеність у загальні тенденції історичної динаміки європейської (західної) філософії. Їхніми спільними джерелами були антична філософія та християнське віровчення. Відповідно до цього, у своїй ідейно-проблемній еволюції вітчизняна філософія пройшла, за великим рахунком, ті ж етапи розвитку, що й західноєвропейська. Інша річ, що ці етапи мали свою національну специфіку та дещо зміщені хронологічні межі. Водночас під впливом суспільно-історичних обставин склалося так, що для українських мислителів мовою філософування (і, відповідно, філософського текстотворення) далеко не завжди виступала рідна, українська мова. Політична несамостійність української нації, її розчленованість між різними державами, зокрема Російською та Австро-Угорською імперіями, зумовила **мультилінгвізм** українського філософського дискурсу. В Україні паралельно використовувалися різні мови філософування: поруч з українською, це були насамперед старослов'янська та сформована на її основі церковнослов'янська, а також латинська, польська, російська, німецька, ба навіть французька та угорська мови. З одного боку, це збагатило українську філософську мову чужомовними запозиченнями, у тім числі й термінами-інтернаціоналізмами. З іншого ж боку, це спричинило певні проблеми у випрацюванні оригінальної, питомо української філософської термінології. Адже, замість творити власну, національну мову філософування, розвивати її лексичні ресурси, українські мислителі часто-густо послуговувались уже готовими ресурсами чужих мов. І якщо використання старослов'янської, латинської і почасти давньогрецької мов в українській літературі та філософії княжої, литовсько-польської та козацької доби (XI–XVIII ст.) можна пояснити поширеною в той час концепцією “книжної” мови високого стилю, яка обов'язково мусила відрізнятись від буденної, розмовно-

побутової мови (і насамперед за лексичним складом), то російська, польська, почасти німецька мови утверджувались в Україні насамперед під впливом зовнішньополітичних чинників (панування на її території чужих державних утворень – Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій). Крім того, через політичну розчленованість України (особливо в XIX та на початку XX ст.) національна філософська думка, мова і, відповідно, термінологія розвивалися, так би мовити, двома лініями: у так званій “Великій” (Центральній і Східній), тобто підросійській Україні, та в Західній Україні (передусім півдавстрійській Галичині). Перша з них, природно, була позначена впливом передусім російської мови й культури; друга ж, відповідно, – німецької й польської. Звичайно, ці дві лінії еволюційного розвитку не були ізольованими, проте треба визнати, що їхня нормальна, природна взаємодія була утруднена політичними чинниками – намаганнями різних імперій інкорпорувати, асимілювати та, як наслідок, денационалізувати українців як окремих народ із власною мовою і культурою.

На думку сучасного дослідника української філософської термінології та перекладацьких шляхів її збагачення О. Хоми, “термінологічні ресурси нашої філософської традиції сформовані у той самий спосіб, що й у інших культурах – через переклад іншомовних творів і написання власних. Усі, крім стародавніх греків, починали створювати свою філософську термінологію здебільшого перекладаючи твори попередників і прагнучи засвоїти якомога більше їх коло. Історію західної філософії взагалі можна уявити та подати як історію трансформації певних “мовних світів”. Що пізніше долучались народи до філософії, то складнішу і заплутанішу термінологічну спадщину їм доводилося засвоювати” [13]. Тож, на перший погляд, формування українського філософського дискурсу під впливом чужих мов і традицій філософування не є якимось винятком із загальних правил. Проте міра і характер цього впливу в кожному конкретно-історичному випадку були далеко не однакові. І занепокоєння в сучасних дослідників викликає не сам факт чужомовних запозичень у національній філософській термінології, а недостатнє використання та неприпустиме ігнорування власних, питомих національно-мовних ресурсів.

Система філософських термінів української мови пройшла довгий шлях історичного розвитку. Упродовж більшої частини цього шляху процес філософського термінотворення був стихійним, спонтанним, і лише продовж останніх приблизно 150 років – більш свідомим, системним. Цей процес зумовлювався низкою чинників: як суто **лінгвістичних** (історичний розвиток мови, процеси міжмовної взаємодії, поява та зникнення певних понять – і відповідно утворення філософських неологізмів та перехід деяких філософських термінів до розряду рідковживаних та застарілих, лексикографічна діяльність тощо), так і **екстралінгвальних** (розвиток філософії, вплив на неї різних ідеологічних доктрин та суспільно-політичних течій, офіційні заборони української мови та друку та її неофіційне переслідування, політична цензура й репресії щодо українських філософів, письменників та мовознавців тощо).

Урахувавши екстралінгвальні (культурно-історичні, соціально-політичні,

філософсько-гносеологічні) та інтралінгвальні фактори (насамперед еволюцію лексичного складу української мови та її кодифікацію, відображену в публікації перекладних та оригінальних філософських праць, підручників, монографій та словників, у яких зафіксована філософська термінологіка, тощо), можемо обґрунтувати робочу періодизацію становлення й розвитку національної філософської терміносистеми.

В історії української філософської термінології, її випрацюванні та кодифікації, чітко простежуються два основні етапи:

- 1) філософська термінологія староукраїнською мовою (XI–XVIII ст.);
- 2) філософська термінологія новою українською мовою (кінець XVIII–XXI ст.).

Відповідно до динаміки історичного розвитку українського народу, української мови та філософської думки, у межах кожного з цих етапів можна виділити декілька періодів.

1. Філософська термінологія староукраїнською мовою (XI–XVIII ст.).

1.1. Філософська термінологія княжої доби (XI–XIV ст.).

1.2. Філософська термінологія литовсько-польської доби (XV – початок XVII ст.).

1.3. Філософська термінологія доби українського (козацького) бароко (XVII–XVIII ст.).

2. Філософська термінологія новою українською мовою (кінець XVIII–XXI ст.).

2.1. Філософська термінологія кінця XVIII – першої половини XIX ст. (доби просвітництва, преромантизму та романтизму).

2.2. Філософська термінологія другої половини XIX – початку XX ст. (доби позитивізму, філософського раціоналізму та ірраціоналізму).

2.3. Філософська термінологія радянської доби (20–80-ті рр. XX ст.) – доби офіційного панування марксистсько-ленінської філософії в УРСР та її радикальної критики у філософії української еміграції.

2.4. Філософська термінологія пострадянської доби (після 1991 року й до сьогодні) – доби незалежності України (сучасний період).

Для кожного з цих етапів та періодів, що в загальних рисах збігаються з етапами й періодами розвитку української філософії (докласичної, класичної та неокласичної), характерні свої особливості.

Якщо староукраїнська філософська термінологія формувалася значною мірою під впливом класичних “книжних” мов із сакральним статусом (давньогрецької, латинської, старослов'янської) та, відповідно, активно взаємодіяла з релігійно-теологічною терміносистемою (адже в цей час досить важко відділити власне філософську думку від богословської, релігійно-філософської), то філософська терміносистема нової української мови складалася під тиском інших новочасних мов, особливо слов'янських (російської й польської) та, дещо меншою мірою, германських (німецької й англійської, значення яких превалювало, відповідно, у XIX та XX століттях). У новий час філософська думка більшою мірою взаємодіяла уже не з теологічною, а з власне науковою, тож на філософській

терміносистемі позначилися впливи природничих та, особливо, соціально-гуманітарних дисциплін.

Можна ствердити, що точкою відліку в історії слов'янської філософської (чи, точніше, філософсько-теологічної) термінології є переклади Святого письма та богослужбових книг святих Кирила й Мефодія. Володіючи багатьма мовами (грецькою, латинською, арабською, єврейською, низкою слов'янських), солунські брати у своїх перекладах Євангелія, Апостола, Літургії, Служебника, фрагментів Псалтиря і Требника та оригінальних творах (найвідоміші з яких – “Азбучна молитва” та “Пролог до Євангелія”, приписувані Кирилові) уперше знайшли слов'янські відповідники для чужомовних філософсько-теологічних категорій. Тому сучасні дослідники небезпідставно вважають, що саме Кирило й Мефодій заклали основи слов'янської філософської мови, бо займалися перекладами здебільшого саме філософсько-богословських праць.

Власне українська філософська термінологія розпочала складатися ще в ранню княжу добу (наприкінці X – в першій половині XI ст.) на загальнослов'янській основі, під відчутним впливом античної філософії, середньовічної християнської теології та класичних мов (особливо давньогрецької і, дещо меншою мірою, латинської). Хоча в епоху Київської Русі і Галицько-Волинської держави філософія ще не утвердилася як окрема галузь наукового знання, у той час уже сформувалося книжне “любомудріє” як особливий феномен давньоруської культури. Тож до цього часу належать і перші спроби формування давньоукраїнської філософської термінології – зокрема, у “Слові про закон і благодать” митрополита Іларіона Київського, “Моленії” Данила Заточника, літописах і, передусім, “Ізборниках” Святослава 1073 та 1076 років.

Зокрема, серед статей “Ізборника” Святослава 1073 р. міститься так званий “Філософський трактат”, в основу якого покладено положення Арістотелевої “Метафізики” та особливо його “Категорій”, адаптованих до потреб християнської релігійно-філософської думки, а також коментарі до них Порфирія Тірського й Аммонія. Це компіляція логічних статей, приписуваних Максиму Сповіднику та Феодору Раїфському, безпосереднім джерелом якої була, ймовірно, “Діалектика” Йоанна Дамаскіна [див.: 6; 18]. Текст статей насичений логіко-філософською термінологією, зокрема слов'янськими відповідниками Арістотелевих категорій та так званих предикаблій (“гласів”). Тож можна обґрунтовано ствердити, що саме з абстрактної лексики логічних статей “Філософського трактату” з “Ізборника” Святослава 1073 року починається розвиток логіко-філософської (як і загалом науково-філософської) термінології в давньоукраїнській та інших слов'янських мовах.

Щоправда, “практично вся середньовічна науково-природнича та філософська література, що з'явилася на Русі-Україні впродовж XI – першої половини XV століть, була адаптована і функціонувала в українському книжному середовищі в церковнослов'янському мованому варіанті, – слушно зазначає І. Паславський. – Наукові праці Йоанна Дамаскіна (“Діалектика”), Георгія Писидійського (“Про створення світу”), Методія Патарського (“Откровеніє”), Йоанна

екзарха Болгарського (“Шестоднев”), Козьми Індикоплова (“Християнська топографія”), а також анонімні твори “Преніє Панагіота з Азимітом”, “Фізіолог” та ін., потрапляли до нас здебільшого через південнослов'янське посередництво в уже готових церковнослов'янських перекладах” [11, 301]. На основі цих джерел (візантійських та південнослов'янських) українські середньовічні книжники компілювали різноманітні науково-філософські збірники енциклопедичного характеру (“Толкова Палея”, “Ізмарагд”, “Пчола”, “Золотая Цепь”, “Золотая Матиця” та ін.), у яких неминуче відбувалася своєрідна мовна “українізація” оригінальних передтекстів. “Однак церковнослов'янська лексика ще довго функціонувала і була головним джерелом творення слів-аналогів, особливо якщо потрібно було передати богословсько-філософську термінологію” [11, 301].

Лише з другої половини XV ст. основою творення наукових термінів (зокрема й на позначення філософських категорій) стає народнорозмовна мова у її староукраїнському варіанті. У цей час давньоукраїнські книжники намагаються “перекласти доступною мовою науково-природничі та філософські трактати не традиційного візантійського чи південнослов'янського походження, а західноєвропейські й арабо-єврейські зразки, що були написані латинською або ж гебрійською (староєврейською) мовами” [11, 301]. Це, зокрема, переконливо демонструють найважливіші здобутки науково-перекладацької діяльності так званих “ожидовілих” – київського гуртка книжників-“любомудрів” середини XV ст. при дворі князів Олельковичів. Це насамперед філософсько-енциклопедичний трактат арабського походження “Арістотелеві Врата”, або “Тайная Тайних”; “Логіка Авіасафа”, або “Київська логіка” (переклад частини трактату арабського філософа XI – початку XII ст. Аль-Газалі “Повчання філософів”); “Словесниця Мойсея Єгиптянина”, або “Промови Мойсея Єгиптянина” (переклад “Логічного словника” єврейського вченого XII ст. Мойсея Маймоніда, який своєю чергою є наслідуванням логіки Арістотеля). Науково-філософська термінологія цих праць напрочуд багата; вона відзначається змішуванням народних і книжних елементів та, за підрахунками І. Паславського, налічує понад 130 термінів з різних галузей знань (натурфілософії, логіки, математики, граматики тощо) [11]. Загалом, на думку Д. Чижевського, “дуже цікавою рисою усієї літератури “ожидовілих” є її своєрідна мова з властивою їй лише термінологією. Термінологія ця – перша спроба утворення якоїсь власної філософської термінології на Україні” [14, 22].

Приблизно у цей же час (у XV–XVI ст.) українські мислителі, письменники й публіцисти (Юрій Дрогобич-Котермак, Станіслав Оріховський-Роксолан, Павло Русин із Кросна та ін.) розгортають ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, щоправда, викладаючи їх тогочасною загальноєвропейською мовою науки та філософії – латиною. Лише в кінці XVI – на початку XVII ст. з'являються перші посправжньому оригінальні (а не перекладні чи компілятивні) філософські праці, писані книжною староукраїнською мовою з помітною орієнтацією на церковнослов'янську лексику. Зокрема, філософські терміни іноді трапляються у релігійно-публіцистичних творах Клірика Острозького, Василя Суразького, Герасима

та Мелетія Смотрицьких, Христофора Філалета, Івана Вишенського та інших українських полемістів кінця XVI–XVII ст. Деякі з цих термінів зафіксовано в перших українських лексикографічних працях – “Лексисі” Лаврентія Зизанія-Густановського (1596) та “Лексиконі славенороському” Памва Беринди (1627). Однак серед творів цієї (литовсько-польської) доби до жанру філософського трактату можна впевнено зарахувати тільки “Зерцало Богословія” (Почаїв, 1618) Кирила Транквіліона-Ставровецького, у якому найбільшою мірою відбивається спеціальна (головним чином богословсько-філософська) лексика того часу. Зразками тогочасного філософсько-теологічного дискурсу й інші книги православного мислителя: “Учительне Євангеліє” (Рахманів, 1619) та “Перло многоцінне” (Чернігів, 1646).

Починаючи з кінця XVI ст., серйозним поштовхом до дальшого поступу української філософії (а отже, й філософської термінології) був інтенсивний розвиток освіти (і насамперед вищої) в Україні. Діяльність багатьох братських шкіл і колегіумів; утворення Острозької академії (1576), Києво-Могилянської колегії (1632) та її реорганізація в академію (1701), а також заснування Львівського університету (1661), – усі ці факти не могли не спричинитися до пожвавлення національної філософської рефлексії та удосконалення форм і засобів філософського дискурсу. Та, відповідно до тогочасної системи освіти, у навчальних закладах України абсолютна більшість лекційних курсів із філософії (вони, як відомо, традиційно склалися з логіки, фізики й метафізики; інколи до цієї тріади долучали ще й етику) читалися не українською, а латинською мовою. Латиномовними були, відтак, і рукописи цих праць (багато з них збереглося до нашого часу); підручники з філософії виходили друком також латиною. Та все ж наукова та педагогічна діяльність Ф. Прокоповича, С. Яворського, І. Гізеля, Г. Кониського та інших професорів Києво-Могилянської академії для української філософської думки й мови не минула марно; своїми латиномовними працями вони підготували “золоту добу” класичної української філософії, вершинним досягненням якої стала творчість Г. Сковороди.

У його філософських трактатах та діалогах, за підрахунками Д. Кирика [8, 8], вживається 87 спеціальних термінів. Проте філософський дискурс українського мислителя далеко не зводиться до самої тільки термінної лексики. Найавторитетніший знавець філософії “українського Сократа” (чи, у його версії, радше “досократика”) Д. Чижевський, писав: “Філософічний стиль Сковороди – це своєрідний поворот філософічного думання від форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми мислення – до мислення в образах та через образи. Він повертається від термінологічного вжитку слів до символічного їх ужитку. Сковорода приспособлює скарб філософічної термінології до свого стилю думання: поняття стають символами” [16, 188]. Пристрасть Г. Сковороди до символів та антитез лише якоюсь мірою можна пояснити невиробленістю у той період українською філософської термінології; насправді вона впливає зі своєрідності його стилю мислення та становить найважливішу особливість його філософської мови.

Крім творів Г. Сковороди, лише невелика частина філософських праць XVIII ст. написана староукраїнською мовою. Це, зокрема, “тези” деяких академічних

філософських диспутів (наприклад, Василя Лашевського 1732 р., Михайла Козачинського 1742 р.), праця “Философія Арістотелева по умствованію перипатетіковъ” того-таки М. Козачинського (1754), підручник з етики, укладений і виданий ченцями Києво-Печерської лаври у формі символічних малюнків із текстом під назвою “Иѳика іерополитика, или философія нравоучительная символами и пріудобленіи изъяснена к наставленію и пользе юним” (1712) та деякі інші [14, 31]. Водночас чимало українських мислителів XVIII ст. послуговувалися для наукових потреб російською мовою, а також перекладали нею класичні філософські твори (насамперед античної філософії). “Можна сміливо сказати, – наголошує Д. Чижевський, – що найголовніші автори філософських творів в російській мові, а також перекладачі, що виробили російську філософську термінологію, були українці” [15, 176]. Серед них був, зокрема, Г. Полетика – імовірний автор “Історії русів”.

Таким чином, староукраїнська філософська термінологія, сягнувши піку свого розвитку у добу українського (козацького) бароко (XVII–XVIII ст.) і спричинившись до збагачення терміносистеми сусідніх народів, фактично вичерпала свої ресурси. Її лексичний склад відзначається ненормативністю, неуніфікованістю і плюралістичним еkleктизмом. Тож із погляду походження термінів вона не була якимось генетично гомогенним явищем, включаючи велику кількість церковнослов'янізмів, грецьких, латинських, російських і польських запозичень.

Філософська думка нової доби вимагала виходу за межі книжної традиції та занурення в невичерпні джерела живої народної мови. Адже нова українська мова, яка, згідно з традиційними уявленнями, бере свій початок від “Енеїди” І. Котляревського (перші частини якої з'явилися друком у Петербурзі 1798 р.), знаменувала поворот до народно-розмовної лексики, що у другій половині XIX ст. увійшла і в тексти філософських праць. Але складність історичної ситуації пригнобленої й територіально розділеної нації, її підневільний, колоніальний статус, агресивна антиукраїнська політика російського самодержавства, що виявилася, зокрема, в заборонах української мови і друку (насамперед ідеться про сумновідомі Валуєвський циркуляр 1863 та Емський указ 1876 рр., який, хоч і *de facto* втратив чинність 1905 р., так і не був скасований офіційно), зумовили той факт, що на Східній Україні в XIX ст. майже не з'являлися фахові праці з філософії рідною мовою.

Урядова політика Російської імперії виключала публікацію філософської літератури українською мовою. Скажімо, в інструкції ректорові Харківського колегіуму за підписом С. Милославського, надісланій ще наприкінці XVIII ст., зазначалось: “<...> Змаганням філософічним слід бути необмінно на російській мові <...>, а здібності до цього не можна придбати інакше, хіба що тлумаченням філософії російською мовою” [2, 109]. Тож основною і фактично єдиною мовою філософування для українських мислителів, що мешкали й творили на Східній Україні, вимушено стала російська. Нею написано, наприклад, практично всі праці Я. Козельського, І. Рижського, Д. Кавунника-Велланського, П. Юркевича, О. Новицького, С. Гогоцького, В. Лесевича, О. Козлова, О. Гіляровського, Г. Челпанова, М. Грота, В. Зеньковського, Л. Мечникова, П. Ліницького, О. Потебні

та багатьох інших українських філософів XIX ст., більшість наукових та публіцистичних праць М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, М. Зібера, Б. Кістяківського, М. Туган-Барановського тощо. “Тим самим українська філософська культура позбавлялась можливості розвитку національної філософської мови” [2, 109], – скрушно резюмує В. Горський.

На Західній Україні, зокрема в Галичині, де на той час панував австро-угорський монархічний режим, дещо ліберальніший до потреб національних рухів, філософські праці українською мовою (а точніше, її західноукраїнським варіантом) іноді виходили, але теж у дуже обмеженій кількості [7; 17]. Вони вряди-годи з'являлися друком, переважно в періодичних виданнях гадицьких народовців (журналах “Правда”, “Зоря”, газетах “Батьківщина” й “Діло” та ін.), а згодом – і в радикальній пресі (часописах “Народ”, “Хлібороб”, “Громада” та ін.) та авторитетних виданнях літературно-наукового характеру на візрець європейських ревью (“Жите і слово”, “Літературно-науковий вістник”).

З-поміж цих праць західноукраїнських мислителів та публіцистів варто згадати насамперед оригінальні філософські статті Є. Згарського “Народня філософія, списана по народнім пословицям і приповідкам” (1867), К. Ганкевича “Кілька мислей із філософії” (1868), “Історія і критика матеріялізма” (1880) та ін., В. Федоровича “Емпірична і утилітарна тенденція теперішньої науки” (1872) та ін. Філософська термінологія цих статей порівняно нечисленна й часто-густо позначена рисами вузькодialeктного локалізму, надмірного захоплення калькуванням і запозиченням чужомовних термінів (особливо з польської і німецької мов), штучного новотворення. Всі ці ознаки детерміновані невнормованістю тогочасної літературної мови, зокрема її західноукраїнського варіанту.

Важливе історичне значення для становлення української філософської термінології свого часу мали також переклади філософських праць з чужих мов (давньогрецької, латинської, німецької, польської). Перекладацькі пошуки українських відповідників для чужомовних термінів сприяли збагаченню лексичного фонду наукового стилю рідної мови.

Окремо слід сказати про українську логічну термінологію нового часу. Її засновником (та й, зрештою, фундатором нової української філософської термінології загалом) треба визнати вихідця із Закарпаття П. Лодія, професора логіки, метафізики й моральної філософії Львівського університету, згодом – професора Краківського та Петербурзького університетів, автора підручників з логіки, у яких Д. Кирик нарахував щонайменше 62 логічних терміни, що належать до 5 різних лексико-семантичних груп [8, 8]. Саме П. Лодій, на думку В. Горського, “започатковує складну й важливу, з огляду на потреби розвитку української філософської культури, діяльність щодо розробки української філософської термінології” [2, 114]. Активно використовуючи надбання староукраїнської логіко-філософської термінології (зокрема, церковнослов'янські, латинські, грецькі, російські запозичення), П. Лодій не гребував і народно-розмовними формами, сміливо впроваджуючи їх до наукового лексикону. У другій половині XIX ст. традиції

П. Лодія продовжили підручники з логіки В. Ільницького (1880) та Т. Мандибуря (1902) [7; 8; 17], а згодом – “Логіка” Г. Костельника (1941) [1].

Особливо важливу роль в процесі інтелектуалізації української мови і, зокрема, формування її філософського різновиду відіграв М. Драгоманов – і не лише як оригінальний політичний мислитель, ідеолог українського громадянства, а й редактор та видавець журналу “Громада”, що виходив у Женеві у 1878–1887 рр., у якому з'являлося чимало праць філософського характеру. Як зазначає Н. Жовтобрюх, автори й редактори “Громади” “для створення філософських термінів широко використовували українську мову, її словотворчі можливості” [3, 10], шукаючи питомі відповідники до запозичених чужомовних термінів. Водночас вони прищеплювали на інтернаціональному ґрунті чимало термінів-інтернаціоналізмів (таких, як *соціальна революція, класи, прогрес, диференціація* тощо). “Філософська термінологія “Громади”, що становить єдність національних та інтернаціональних елементів, безсумнівно вплинула на становлення української філософської термінології, а також деякою мірою визначила і структурні типи (моделі) передання німецьких складних і складених термінів українськими мовними засобами” [3, 10].

Справу інтелектуалізації української літературної мови на перехресті національного та інтернаціонального продовжили ідейні послідовники М. Драгоманова – і насамперед М. Павлик та І. Франко. Останній дуже добре знав як староукраїнську філософську лексику (давня українська література була основним об'єктом його академічних студій; варто згадаймо його численні праці з медієвістики, наприклад, про старохристиянський роман “Варлаам і Йоасаф” та про І. Вишенського), так і термінологію нової західноукраїнської публіцистики, а також мову європейської філософії від античності до німецької класики і позитивізму. На ґрунті таких широких знань І. Франко побудував оригінальну філософську терміносистему, що адекватно відображала категоріальний апарат різних філософських дисциплін (історії філософії, онтології, гносеології, етики, естетики, соціальної філософії, історіософії, філософії й психології творчості тощо), основний фонд якої увійшов до нової української літературної мови.

Слід відзначити також вагомий роль у формуванні й розвитку української філософської терміносистеми тих мислителів, творчу спадщину яких сьогодні традиційно розглядають в контексті філософії національної ідеї. Це, поруч з І. Франком, також М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Грушевський, М. Міхновський, Т. Зіньківський. Згодом, у ХХ ст., цю традицію продовжили насамперед політичні мислителі, більшість із яких вимушено опинилися на еміграції, – Д. Донцов, В. Винниченко, В. Липинський, О. Бочковський, В. Старосольський, М. Сціборський, С. Дністрянський, Ю. Липа, М. Шлемкевич, І. Лисяк-Рудницький та багато інших. Найбільшим був їхній внесок у термінологічний фонд соціальної філософії, філософії політики, націології.

Подальший розвиток української філософської термінології у ХХ ст. зазнав складних випробувань, раз у раз наражаючись на серйозні, іноді непереборні перешкоди суспільно-політичного, ідеологічного, цензурного характеру. І якщо

філософи української діаспори намагалися й на чужині продовжувати й розвивати питома національні філософські й мовні традиції, збагачуючи українську історико-філософську (І. Мірчук, Д. Чижевський), соціально-філософську (див. вище перелік політичних мислителів української еміграції), філософсько-антропологічну (О. Кульчицький, М. Шлемкевич), психологічну та, зокрема, етнопсихологічну термінологію (ті ж таки Д. Чижевський, І. Мірчук, О. Кульчицький, М. Шлемкевич, Я. Ярема, Є. Онацький, В. Янів, С. Ярмусь та ін.), то в Радянській Україні філософія перебувала в статусі “служниці” панівної (комуністичної) ідеології, а тому здебільшого зводилася до пропаганди ідей марксизму-ленінізму, які вважалися найвищою й остаточною формою розвитку філософської рефлексії та людської думки загалом. При цьому більшість філософських праць, за незначними винятками, виходили російською мовою, а нечисленні українськомовні оперували винятково термінологією “єдиноправильного” вчення – діалектичного та історичного матеріалізму, примітивно скалькованою з лексичних зразків “старшого брата”. Ті мислителі, які ризикували викладати свої рефлексії рідною українською мовою, навіть у межах ортодоксального марксизму, зазнавали нищівної критики, моральних і фізичних репресій (як М. Хвильовий чи В. Юринець).

Тривале животіння “під прапором марксизму” не могло згубно не позначитися на становищі національної філософської терміносистеми й філософії загалом. На думку О. Хоми, попри позірну сформованість сучасної української філософської мови, вона насправді досі перебуває у стані хронічної “нерозвиненості виражальних ресурсів”. Це пов'язано насамперед із тим, що “філософія в Україні ХХ сторіччя розвивалася за умов добре відомих штучних обмежень, відтак – не зовсім природно. У другій половині 1930-х років було знищено вітчизняну перекладацьку школу, а за канонічні тексти обрано не оригінали, а російські переклади світової класики. Наша термінологія переважною мірою калькована з російських відповідників, саме у цьому коріння її сучасних проблем” [13]. Тому сьогодні конче необхідне повернення до природного розвитку філософсько-термінологічної традиції. Лише зі здобуттям Україною незалежності відкрилися перспективи для вільного філософування, а відтак – для повернення нації до “філософської притомності” (О. Забужко) [4].

Російська дослідниця Н. Залесова виділяє два етапи у формуванні національної філософської термінології: 1) “стихийний” етап, у якому при виборі способу термінологічної номінації, що визначає внутрішню форму терміна, основну роль відіграє суб'єктивно-національний чинник; 2) “організаційно-цілеспрямований” етап, коли внутрішня форма слів-термінів створюється, як правило, за допомогою суто спеціалізованих національних мовних засобів, що володіють яскраво вираженим інформативним характером [5, 12]. Підсумовуючи стисло схарактеризований вище шлях розвитку української філософської термінології, можна сказати, що в її історії “стихийний” етап тривав упродовж XI – першої половини XIX ст. Лише в другій половині XIX ст., насамперед завдяки оригінальній та перекладацькій творчій діяльності галицьких і, меншою мірою, наддніпрянських мислителів та публіцистів,

відбувся перехід до “організаційно-цілеспрямованого” етапу національного термінотворення, яке, власне, певного інституційного оформлення набуло первісно у товаристві “Просвіта” та Науковому товаристві імені Шевченка, а згодом, уже в ХХ ст., – в окремих інститутах та комісіях Академії наук України (особливо в діяльності Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди, створеного в Києві 1946 р.).

Загалом, треба визнати, що в період незалежності України процеси збагачення, упорядкування та наукового осмислення національної філософської терміносистеми значно пошавилися. Проте навряд чи справа кодифікації української філософської термінології на цьому завершена. Адже сучасна філософія не стоїть на місці, породжуючи все нові й нові поняття, які вимагають відповідного термінологічного позначення. Розвивається й українська мова, збагачується новими запозиченнями та неологізмами її лексичний склад (і найперше це стосується фахової мови, отже, й спеціальної термінології). Нарешті, тривають пошуки оптимального українського правопису, який із необхідністю позначиться на зовнішній формі термінів, їхньому написанні.

Тож питання про склад, унормування і перспективи розвитку української філософської терміносистеми залишається відкритим. І вирішити його навряд чи вдасться, якщо не зважити на попередні етапи генези й еволюції цієї терміносистеми, історичний досвід національного термінотворення. Бо ж, як слушно стверджує Є. Регушевський, “без глибокого вивчення історії формування термінології кожної науки неможливо правильно розв'язувати невідкладні питання удосконалення сучасної (існуючої) науково-технічної та ін. термінології” [12, 130]. Саме тому необхідно звернутися до філософсько-термінологічної спадщини видатних мислителів минулого.

Адже сучасний стан української філософської термінології перебуває у прямій залежності від розвитку самої національної філософії, наукового осмислення уроків її історії, а також від досягнень сучасного термінознавства. Недарма сучасний український філософ О. Хома наголошує: “Філософське термінознавство має стати у нас окремою філософською дисципліною – аж до запровадження відповідних навчальних курсів, дипломних спеціалізацій і дисертаційної спеціальності. Тільки тоді матимемо змогу принаймні забезпечити надійний історико-філософський фундамент для гуманітарної культури загалом” [13].

Розв'язання цієї проблеми має не лише наукове, а й загальносвітоглядне, політично-ідеологічне, культурно-історичне та націотворче значення. Адже ще й сьогодні з табору українофобів іноді лунають провокативні інсинуації скептиків, як ставлять під сумнів саму спроможність української мови бути мовою “високої філософії”, засобом вираження філософської думки [див.: 10].

Література

1. Гірник О. Аналіз рукопису головного філософського твору Гавриїла Костельника “Логіка” / О. Гірник // Гавриїл Костельник на тлі доби : пошук істини : зб. наук. праць ; за ред. Я. Гарасима. – Львів ; Ужгород : Гражда, 2007. – 526 с.

2. Горський В. Історія української філософії : курс лекцій / В. Горський. – К. : Наук. думка, 1996. – 286 с.
3. Жовтобрюх Н. В. Формирование философской терминологии украинского литературного языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Н. В. Жовтобрюх ; КГПИ им. М. П. Драгоманова, Ужгородский гос. ун-т. – К., 1991. – 20 с.
4. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації : [текст] / О. Забужко // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 117–128.
5. Залесова Н. В. Становление русской философской терминологической традиции в этнолингвистических и социокультурных условиях национальной речемысли : автореф. дисс. ... канд. философ. наук / Н. В. Залесова. – Тюмень, 2004. – С. 12.
6. Камчатнов А. М. Философская терминология Изборника Святослава 1073 г. и ее перевод / А. М. Камчатнов // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому : сб. научн. трудов. – М. : Научка, 1987. – С. 67–73.
7. Кирик Д. П. Спостереження над формуванням філософської термінології в українській літературній мові ХІХ ст. / Д. П. Кирик // Питання українського мовознавства. – Львів : ЛДУ, 1958. – Кн. 3. – С. 170–184.
8. Кирик Д. П. Философская терминология в украинском литературном языке дооктябрьского периода : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Д. П. Кирик. – Львов : ЛГУ, 1968. – 16 с.
9. Кирик Д. П. Філософська термінологія у творах Г. С. Сковороди / Д. П. Кирик // Боротьба матеріалізму проти ідеалізму та релігії. – Львів: Видавництво ЛДУ, 1964. – С. 77–88.
10. Луценко Н. А. О “новой” украинской школе философии языка, или о новом русском реализме / Н. А. Луценко // Философия языка : в границах и вне границ (Международная серия монографий). – Харьков, 1999. – Вып. 3–4. – С. 294–295.
11. Паславський І. До історії формування української наукової та філософської термінології в пізню княжу добу (на матеріалах київської перекладної літератури другої половини ХV століття) / І. Паславський // Діалектологічні студії: збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 300–316.
12. Регушевський Є. Нариси про мову наукових праць І. Я. Франка / Є. Регушевський. – Сімферополь : Таврія, 2006. – 194 с.
13. Хома О. І. Термінологія Ляйбніца як “живе дзеркало” української філософської термінології [Електронний ресурс] / О. І. Хома // Філософська думка. – 2008. – № 4. – С. 56–80. – Режим доступу : http://ua-pereklad.blogspot.com/2008/08/blog-post_30.html.
14. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні (1931) / Д. Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 3–162.
15. Чижевський Д. Українська філософія / Д. Чижевський // Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича / [упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. – К. : Либідь, 1993. – С. 167–188.
16. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди (1934) / Д. Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 163–388.
17. Höfinghoff Marina. Вклад галицких філософів в формування наукової термінології в українському мовному просторі другої половини ХІХ в. / Marina Höfinghoff // Мир, язык, человек : материалы международной научно-практической конференции, посвященной 45-летию юбилею факультета иностранных языков ВГУ. – Владимир, 2008. – С. 192–198.
18. Weiher E. Zur sprachliche Rezeption der griechischen philosophischen Terminologie im Kirchenslavischen / E. Weiher // Anzeiger für slavische Philologie. – 1972. – Bd. 6. – С. 138–159.

Анотація

Статтю присвячено історії української філософської термінології. Схарактеризовано основні її етапи, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку.

Ключові слова: філософська термінологія, історія, етапи розвитку.

Аннотация

Статья посвящена истории украинской философской терминологии. Охарактеризованы ее основные этапы, современное состояние, проблемы и перспективы развития.

Ключевые слова: философская терминология, история, этапы развития.

Summary

Article is devoted the history of the ukrainian philosophical terminology. Its basic stages, a modern condition, problems and development prospects are characterised.

Keywords: philosophical terminology, history, development stages.

ВІДГУКИ

УДК 82.091:[821.111+821.161.1]“18–19”

ВІДГУК

**офіційного опонента Хлибової Наталії Олександрівни на дисертацію
Долгої Наталі Миколаївни
“МОДУС ПЕРЕХІДНОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ “МАЛІЙ ПРОЗІ”
РУБЕЖУ ХІХ–ХХ СТ. (НЕОРОМАНТИЗМ І НЕОРЕАЛІЗМ)”,
подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних
наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство**

Основа і необхідна передумова компаративних досліджень полягає у визнанні факту існування літературного розмаїття і значущих відмінностей між національними літературами, а також літературними епохами. Інша їх необхідна умова – визнання самої можливості зіставлення тих або інших літературних явищ в їх численних модифікаціях. Таке зіставлення Н.М. Долга пропонує провести в контексті теорії перехідної художньої свідомості, яка і дійсно має пряме відношення до літературного процесу кінця ХІХ – початку ХХ ст. як у російському, так і в англійському його варіантах виявлення.

Звертаючись до досліджень, присвячених проблемі перехідності, а також перехідним типам літератури, які позначили собою різні епохи мистецького розвитку, дисертантка визнала необхідним проаналізувати ситуацію, що склалася в цій галузі знань як з погляду традиційного літературознавства, так і з позицій синергетики.

Уже первісний аналіз джерел дозволив Н.М. Долгій визначити і систематизувати ряд невідповідностей, що снують в самому розумінні модусу